

Het Elisabeth Weeshuis

NICOLE SPAANS

Culemborgse voetnoot 2012-45

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 45
ISSN: 0929-1334 mei 2012
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers,
H.L.F. Lagers (eindredactie
a.i.).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
E-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de
redactie. Auteurs wordt ver-
zocht zich te houden aan de
redactionele richtlijnen, welke
te lezen zijn op de website van
het Genootschap.

Vormgeving

Studio Bassa

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
E-mail: secretariaat@voetvan-
oudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.
Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden
De contributie bedraagt €15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur bij-
zonder op prijs.

Voorwoord

IK HEB een vriend die stenen kan lezen. In een gebouw ziet hij veel meer dan ik, omdat hij bouwsporen kan koppelen aan bewoners en aan bouwwijzen uit vroegere tijden. Hij ziet baksteenbeschadigingen, boorgaten, verfsporen, kleurverschillen op balken. Hij ziet ramen die er later ingezet zijn, deuren die zijn dichtgemaakt. Hij weet hoe vroeger werd ingemaakt, opgeslagen, gebakken en gekookt, en ziet de sporen daarvan in een gebouw. Hij ziet scheuren die spanningen in muren verraden, weet dat weer met funderingen in verband te brengen; kortom, als hij me de dingen aanwijst, kan ik ze ook zien. Hij heeft me geleerd een gebouw meer te zien als een soort levend organisme, dat steeds aan slijtage onderhevig is en daarom dringend onderhoud nodig heeft, net als wij zelf. En dat slijten en vernieuwen laat allemaal sporen na.

Hout en steen spreken niet. Gelukkig hebben we naast stenenlezers ook archieven. En omdat het Weeshuis zuinig is op zijn eigen verleden, weten we veel, ook over de dagelijkse gang van zaken. En dat archief is niet alleen goed opgeborgen, het is via het boek van Machiel Bosman *Het weeshuis van Culemborg, 1560-1952* voor ons allemaal goed toegankelijk.

Deze Voetnoot laat zien hoe ieder vertrek in het weeshuis en de grond eromheen in de loop van de jaren is gebruikt. Daartoe werd het weeshuis in de loop van de jaren steeds weer verbouwd. Soms waren het gebruikelijke kleine reparaties als onderhoud, maar ook waren het gedwongen aanpassingen aan nieuwe omstandigheden (dak eraf gevlogen), aan andere tijden of aan de komst van moderne zaken als waterleiding, water-closet.

Dit is een mooi moment om met frisse ogen naar ons weeshuis te kijken. Want de Protectoren hebben besloten te gaan verbouwen, Museum en Bibliotheek vernieuwen hun inrichting, de Volksuniversiteit komt bij ons inwonen. Dus schrijven

we verder aan onze eigen bouwgeschiedenis. Tegenwoordig gaat dat verbouwen met veel meer respect voor de historische waarde van het huis. Vandaar dat veel instanties meekijken of we het wel zorgvuldig doen. Volgend jaar gaan we breken en vooral weer bouwen. We maken van de ingang in de jongensvleugel de hoofdingang, maken een nieuwe verbinding tussen de twee vleugels en de boerderij, zodat lift, toiletten en garderobe beter bereikbaar zijn. Verder komen er cursus-lokalen en kantoorruimtes in. U moet eind 2013 zelf maar eens komen kijken.

In Voet van Oudheusden heeft het Museum een goede partner. We willen tenslotte samen geschiedenis levend houden. Door verbazing over het verleden is het heden ook niet meer zo vanzelfsprekend. De samenwerking bracht ons gelukkig al meer Voetnoten, die we als museuminformatie in onze winkel hebben liggen. Zo worden bijzondere objecten, personen en nu het huis zelf extra belicht. Voor onze bezoekers een goede manier om thuis nog eens na te genieten van het bezoek aan ons Huis.

Met de Voetnoten laten we samen voetsporen achter op de weg van de geschiedenis. Wij lopen graag samen verder.

HANS SAAN, voorzitter Museum Elisabeth Weeshuis

Introductie

ALS U over de drempel van het Elisabeth Weeshuis stapt, gaat u meer dan vier eeuwen terug in de tijd. Het complex met kapel, meisjes-, jongensvleugel en boerderij staat er sinds 1560. In de jaren zestig start de eerste grote restauratie onder leiding van de Culemborgse architect Theo Ausems. Ausems treft talloze veranderingen ten opzichte van het origineel aan, in de loop der eeuwen aangebracht. Trappen zijn verdwenen en op andere plaatsen teruggebracht, vertrekken zijn opgedeeld, ramen aangebracht waar die oorspronkelijk niet zaten, zoals in de meisjesvleugel aan de pleinzijde, en ramen aan de tuinzijde zijn dichtgemaakt. Veel van deze veranderingen dateren van rond 1800, als het weeshuis een nieuwe fase ingaat. Het schudt zijn gereformeerde signatuur af; kinderen van alle religies worden in het huis opgenomen, en katholieken komen in het bestuur.

Ausems richt zich voornamelijk op de meisjesvleugel en de kapel, want de jongensvleugel en de boerderij zijn sinds 1952 in gebruik bij de HBS, waarover straks meer. Om het huis terug te restaureren naar de zestiende-eeuwse situatie, maakt Ausems waar mogelijk aanpassingen of ‘verminderingen’ ongedaan. Een uitzondering vormt natuurlijk de schitterende protectorenkamer uit 1801, die hij intact laat. De statige bordestrap naar de spinzaal, ook in die tijd ingebouwd, verdwijnt wel. Soms stelt hij zich praktisch op. Zo handhaaft hij op de etages tussen de meis-

*Kloppgang met de
bordestrap naar de
spinzaal, dertiger jaren.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

jes- en de jongensvleugel de deuren. Deze deuren zijn er oorspronkelijk niet, omdat de meisjes en de jongens strikt gescheiden leven en de vleugels als aparte eenheden zijn gebouwd. Restaureren is keuzes maken, zo blijkt.

Eind jaren zeventig wordt het weeshuis opnieuw onder handen genomen, nu door de Culemborgse architect Henk van der Wielen. Zijn aanpak houdt zowel restauratie als nieuwbouw in. De jongensvleugel wordt aan de achterzijde met een aanbouw uitgebreid ten behoeve van de bibliotheek, die er zijn intrek zal nemen. Ook komt er een lift voor bibliotheekbezoekers. De meisjesvleugel krijgt een nieuw dak en een compleet nieuw trappenhuis, dat toegang biedt tot de in te richten museumzalen op de etages. Zo kan het oude weeshuis helemaal opnieuw worden benut door de plaatselijke bibliotheek, nu Bibliotheek Rivierenland, en door het Museum Elisabeth Weeshuis.

Inmiddels is er veel geschreven over de geschiedenis van het weeshuis. Het meest recent, gedegen en omvangrijk is de studie van Machiel Bosman: *Het weeshuis van Culemborg 1560-1952* uit 2005. Ik heb als samensteller van deze Voetnoot met zijn permissie en die van de Stichting Elisabeth Weeshuis dankbaar gebruik gemaakt van zijn teksten. Maar ook heb ik waardevolle informatie ontleend aan het nooit gepubliceerde *Overzicht betreffende de oorspronkelijke opzet en indeling van de gebouwen van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg* van Pieter Beltjes uit 1950. Verhelderend bleken de plattegronden van de etages in het huis, door Ausems in 1947 opgetekend. Hij kreeg van de protectoren opdracht de toenmalige indeling vast te leggen, omdat het college zich destijds beraadde over de toekomst van het huis. Het volledige overzicht van de gebruikte literatuur vindt u achter in deze publicatie. Naast geschreven bronnen raadpleegde ik ook diverse personen, die ik in mijn nawoord noem en dank.

Geschiedenis

Aanbesteding en opening

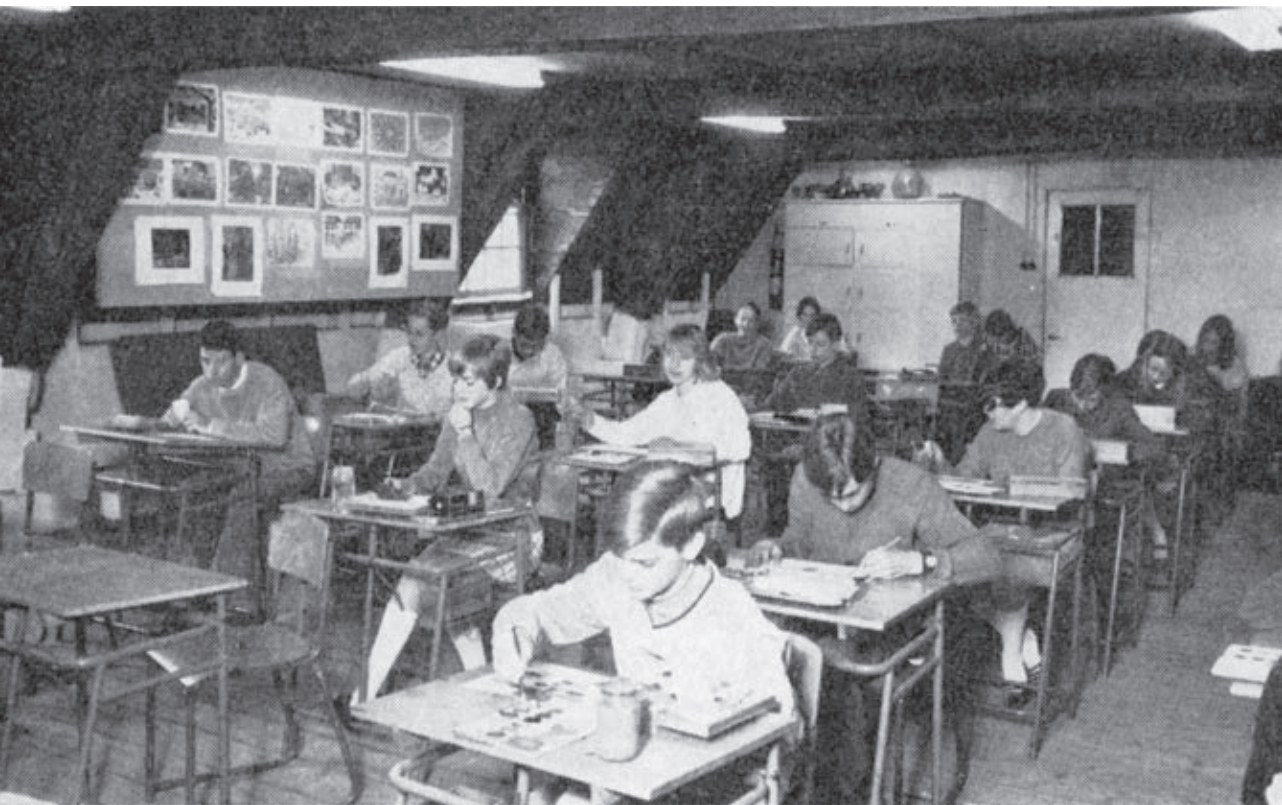
De bouw en de stichting van het weeshuis worden bekostigd uit de nalatenschap van Vrouwe Elisabeth (1475-1555). Zij is weduwe van Jan van Luxemburg en Anthonis van Lalaing als zij in 1555 kinderloos sterft. Jan van Luxemburg is onder meer raadsheer van Filips de Schone, Lalaing graaf van Hoogstraten en stadhouder van Holland, Zeeland en later Utrecht. Ondanks hun status is de omvang van Elisabeths vermogen niet hun verdienste. Haar kapitaal dankt zij aan haar vader, Jasper, heer van Culemborg. Jasper behoort tot een der voornaamste adellijke geslachten in het Gelders-Utrechts-Hollands grensgebied. Het totale sterfhuis van Elisabeth bevat maar liefst 96.000 gulden, waarvan na

Memorietafel, olieverf op paneel, Elisabeth met haar echtgenoten Jan van Luxemburg en Antonis van Lalaing, anonieme meester, 1520-1560. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis.

af trek van legaten, schulden en overige kosten 57.600 gulden overblijft. De uitvoerders van het testament besluiten er twee weeshuizen van te bouwen: een klein in Hoogstraten – alleen voor jongens bestemd en een groot voor jongens én meisjes in Culemborg. Als locatie voor dit grote weeshuis wordt het eerder aangekochte terrein ‘Ten Heyligen Leeven’ in de binnenstad gekozen, waar eigenlijk het Jeruzalemklooster had moeten verrijzen.

De kosten voor bouw en inrichting van het Culemborgse weeshuis bedragen 15.545 gulden. De hoofdaannemer, timmerman Geryt Thoenisz., is stellig trots op dit grootse werk. In augustus 1560, na ruim drie jaar bouwen, is het huis gereed. Om dat te vieren, wordt op de laatste dag van augustus een groot buffet aangericht – ‘die eerste maeltyt die int weeshuis gedaen wert’. Duiven zijn er, haantjes en schapenvlees, en bier en wijn in overvloed. Eregast is Melchior van Culemborg, de laatst levende van de executeurs van het testament van Vrouwe Elisabeth en de drijvende kracht achter de totstandkoming van het weeshuis. Het project is hem ‘swaar ende lank ter hand gevallen’, maar het resultaat mag er zijn. Het eerste nieuwgebouwde weeshuis in de Nederlanden is klaar om Culemborgse wezen op te vangen. Het is bovendien, met een startkapitaal van 47.000 gulden, het duurste uit de Nederlandse geschiedenis. Met aftrek van de bouw- en inrichtingskosten resteert 32.000 gulden voor de stichting. Het geld wordt in hoofdzaak belegd in losrenten.

*HBS-leerlingen op de jongenszolder in het tekenlokaal (periode 1952-1968). Afkomstig uit het boekje *Vaarwel Oud Weeshuis*, uitgegeven ter gelegenheid van de officiële opening van het Koningin Wilhelmina College te Culemborg, zaterdag 31 augustus 1968. Eigendom Gerrit van Zeijl.*

Namen sinds 1560

In 1560 opent het weeshuis zijn deuren voor Culemborgse weeskinderen onder de naam 'het weeshuijs ende convent van den heijligen leven', een katholiek bastion in de strijd tegen het oprukkende protestantisme. Een paar jaar na de opening zet de Reformatie door. Hierin heeft graaf Floris I van Pallandt, de protestants geworden achterneef en opvolger van de katholieke Elisabeth, de hand. De instelling gaat gedwongen over op de protestantse leer en wordt voortaan aangeduid als 'het weeshuijs binnen Culenborch'. Nog eenmaal zal de naam veranderen. Als gevolg van de Bataafse omwenteling wordt het huis na 1800 opengesteld voor kinderen van alle geloven. Niet alleen protestantse kinderen krijgen toegang, ook katholieke wezen worden nu opgenomen. Er wordt in die tijd een nieuwe Armenwet aangenomen, waarin is vastgelegd dat gods- en gasthuizen onder toezicht staan van het algemeen armbestuur. Er is één uitzondering: die huizen die kunnen aantonen dat ze een particuliere oorsprong hebben en 'ingericht zyn naar bepaalde wetten, overeenkomstig den wil des testateurs of donateuren'. De protectoren vinden het belangrijk deze aparte status tot uiting te laten komen in de naam en gaan de instelling 'het Elisabeth Weeshuis' noemen.

Na sluiting in 1952

Na de Tweede Wereldoorlog sluiten weeshuizen in Nederland in rap tempo hun deuren. De protectoren realiseren zich dat het tijdperk van de institutionele wezenzorg voorbij is. Vanaf 1947 oriënteren zij zich op een nieuwe invulling. Verschillende plannen passeren de revue: een voogdijhuis, een tehuis voor werkende jongens, een huis voor ouden van dagen. Na rijp beraad wordt in 1952 besloten het weeshuis plus de boerderij te verhuren aan de nieuwe christelijke HBS. Er is dan nog één kind in huis. Voor hem vinden de protectoren een vervangend gezin. Het weeshuis sluit in 1952 de deuren en begint als school een nieuw leven.

In die jaren woont ook weesvader Hoeksma nog in het huis. Hij heeft zijn kamer naast de klopgang. Als de nieuwbouw van het verzorgingshuis Elisabeth Hof in 1955 gereedkomt, krijgt hij daar onmiddellijk een kamer. Behalve de HBS is er in de jaren zestig een schietbaan van de politie op de meisjeszolder. De HBS blijft tot 1968 in het pand. In de jaren zeventig wordt de jongensvleugel verhuurd aan de gemeente, want het stadhuis barst uit zijn voegen. De huidige museumentree en de kelder fungeren als brandweerkantine. Ook biedt het huis plaats aan de scouting. De Oudheidkamer heeft dan nog altijd de spinzaal in gebruik en betreft tevens de eerste etage. Sinds 1980 biedt het weeshuis in de jongensvleugel onderdak aan de bibliotheek en in de meisjesvleugel aan het museum.

De entree tot het complex vanaf de Herenstraat

De toegangspoort

In de Herenstraat bevindt zich tussen de huisnummers 27 en 31 een poort. Nemen we afstand om de poort beter te kunnen bekijken, dan zien we dat de houten deuren worden omlijst door fraai beeldhouwwerk. De omlijsting dateert uit 1785 en is gemaakt door de Utrechtse steenhouwer Jan Verkerk. Behalve de twee pilasters, bekroond met vazen, heeft Verkerk boven de deur een ornament aangebracht met de wapenschilden van Elisabeth en Anthonis in 'blauw hartsteen'. Onder de wapens staat een Latijnse spreuk, waarvan de vertaling luidt:

'Der burg'ren kroost te vroeg van oud'ren zorg ontbloot
Ontvangt Elisabeth hier koest'rend op haar schoot'.

De poort zelf is in 1784 geheel vernieuwd. De oude voldoet dan al enige jaren niet meer in de ogen van de protectoren. Hij moet worden verhoogd voor het doorrijden van koetsen. Boven de poort bevindt zich de

‘reken- of secreetkamer’, ook wel archief- of besognekamer genoemd. Deze kamer hoort bij de portierswoning links van de poort. Aanvankelijk worden belangrijke archiefstukken, zoals de fundatiebrief, in de kapel bewaard, die deel uitmaakt van het weeshuiscomplex. Wanneer het archief boven de poort in gebruik wordt genomen, is niet bekend. Mogelijk is dat eind zeventiende, begin achttiende eeuw. Hoe dan ook, van het archief wordt serieus werk gemaakt. Het wordt brandvrij getimmerd en voorzien van ‘gekluisde zoldering en vloer’. De vloer wordt bij de verhoging van de poort noodgedwongen verwijderd. Tegen 1800 is deze ruimte waarschijnlijk schoollokaal van de Latijnse school.

Litho door P.W. van de Weijer te Utrecht op de voorzijde het Gedenkschrift van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg, ter gelegenheid der viering van het driehonderdjarig bestaan, den 28 augustus 1860, door P. Alma. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis.

Het plein

Onder de poort door is het een klein stukje lopen naar het weeshuis, waarvoor zich het plein ontvouwt. Waar nu de fietsen staan van de bibliotheek- en museumbezoekers, spelen eeuwen lang de kinderen. Op het plein heeft nog tot in de twintigste eeuw het originele bronzen weeshuisklokje in een houten huisje gehangen. Het dateert uit 1558. Het klokje regelt de dagtaak met zijn geklepel. Nu is het opgenomen in de museumcollectie en wordt het regelmatig in de spinzaal geëxposeerd. Vanaf het plein heeft de bezoeker zicht op de meisjesvleugel, de jongensvleugel en de kapel.

De meest in het oog springende deur biedt toegang tot de jongensvleugel. In 1801 levert schrijnwerker A. Koopman het krulraam versierd met de letters A E (Anthonis en Elisabeth) voor het bovenlicht van het destijds nieuwe, in classicistische stijl uitgevoerde portaal.

Beltjes vermeldt dat boven de deur in de meisjesvleugel de wapens prijken van Elisabeth en haar eerste echtgenoot Jan van Luxemburg. ‘Waarschijnlijk uitgevoerd in de trant van de gebeeldhouwde en gepolychromeerde steen met de wapens van Elisabeth en haar tweede echtgenoot, Anthonis van Lalaing, die oorspronkelijk de ingang van het ‘mannenhuis’ versierde en naderhand in de oostmuur van de meisjesvleugel is ingemetseld’.

De aanblik van jongensvleugel verandert in 1801 sterk, niet alleen door de ‘moderne’ deur. Alle stenen kozijnen maken plaats voor houten ramen. Deze zijn groter dan hun zestiende-eeuwse voorgangers. Zowel Ausems als Van der Wielen kiezen voor behoud van de vroeg negentiende-eeuwse ingreep.

De kapel

‘Binnen de Poort gekomen, ziet men een hoog uytgebreyd Gebouw, daer ontmoet men een Capel, welke volmaekt is, zoo in de Gevel staet 1557’. Uit deze zinsnede van historicus A.W.K. Voet van Oudheusden, die in zijn *Historische Beschryvinge van Culemborg* (1753) uiteraard het weeshuis bespreekt, zou men kunnen opmaken dat de kapel al in 1557 gereedkwam. Het jaartal, in de muurankers uitgevoerd door Ausems, kan echter ook het startjaar van de bouw aanduiden.

In de begintijd zien de weesmeisjes en -jongens elkaar niet of nauwelijks. Ze eten, leren, werken, spelen en slapen apart. Ook in de kapel worden ze strikt gescheiden gehouden. De meisjes lopen vanuit hun vleugel over het plein om de kapel binnen te gaan door de deur aan de binnenplaats. De jongens blijven binnen en volgen de mis door een opening in de muur vanachter een traliewerkje. Vóór het ontbijt gaan de kinderen naar de kapel om daar ‘op hare knieën en met gevouwen handen’ de mis te horen. De buitendeur in de kapel heeft Ausems tijdens de restauratie van 1969 teruggebracht. Deze was dichtgemetseld.

In opdracht van het weeshuis schildert Jan Deys voor de weeshuis-
kapel een drieluik dat in 1560 gereed is. Helaas ontkomt dit altaarstuk
niet aan de vernielingen van de Beeldenstorm in 1566. Slechts een
beschrijving rest. Op het middenpaneel is de Heilige Drievuldigheid
afgebeeld, rechts een geknielde Elisabeth met direct daarachter 24 wees-
meisjes en hun twaalf verzorgsters. Op het linkerluik staan de twee echt-
genoten van Elisabeth. Ook zij knielen neer met daarachter twee pries-
ters en 24 'knechtken' in het lavendelgrauwe weeshuisuniform met de
E op de mouw, net als de meisjes. Als de luiken dicht zijn, zien de wees-
kinderen links Maria en Johannes en rechts de Kruisiging met Maria
Magdalena.

*Voorgevel van de
jongensvleugel en de
kapel, twintiger jaren.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

*De weeshuiskapel met
het jaartal 1557 in de
muurankers, 2012.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

Bijzonder is dat we ook weten wie het hout leverde voor dit altaarstuk, dat door Beltjes triptiekje¹ wordt genoemd. De schrijnwerker is Hubert Thonis Struys. Hij maakt ook deur- en raamkozijnen voor de ‘reventer’ in 1559: ‘twe dubbelde glaesraempton en twee portailen’.

In de kapel wordt niet alleen dagelijks de mis opgedragen, ook wordt er elk jaar de fundatiebrief plechtig voorgelezen, zodat alle bewoners van het weeshuis op de hoogte blijven van de inhoud ervan. Deze is uitzonderlijk gedetailleerd, het complete functioneren van het huis wordt erin beschreven. Er staat in wanneer de haard aan mag, waar de kammen moeten liggen en hoe vaak de wezen hun voeten moeten wassen.

De kapel krijgt na de Reformatie een andere functie: er worden kazen opgeslagen. Een kaasbankje, een oude kuip, een karn en een wafelijzer – ziehier de inventaris van de weeshuiskapel in 1643. In de jaren 1672-1673, als de katholieken zich onder invloed van de Franse bezetter weer meer laten gelden in het huis, zou de kapel in ere zijn hersteld: zieken en soldaten zouden er dagelijks de mis kunnen horen. Zeker is dat de

¹ Beltjes meent dat de zijdeurtjes van dit triptiekje worden bewaard in de oudheidkamer. Dit klopt niet. Het hele altaarstuk van de weeshuiskapel is vernietigd. Het zijn de predelladeurtjes van het grote drieluik (Barbarakerk) die in de oudheidkamer worden bewaard. Vandaar zijn benaming ‘triptiekje’.

kapel vanaf de negentiende eeuw tot aan de sluiting van het weeshuis niet als zodanig is gebruikt. Het is definitief opslagruimte geworden. In de twintigste eeuw staan de weckpotten er rijen dik. De kapel wordt de derde kelder genoemd. De kinderen gaan in de stad ieder naar hun eigen kerk.

De Meisjesvleugel (Frauen Hues)

De refter of eetzaal, nu museumhal (begane grond)

De voordeur van de meisjesvleugel dateert net als die van de jongensvleugel uit 1801. Stappen we door deze deur naar binnen, dan komen we direct in de meisjesrefter of eetzaal. Dit vertrek is evenals de jongensrefter oorspronkelijk niet verwarmd. De huidige schouw in de meisjes-eetzaal is door architect Ausems ingebouwd.

In de eetzaal eten de meisjes aan lange tafels. Uit de zestiende en zeventiende eeuw is bekend dat er op de eettafel een tafelkleed ligt en er uit schalen wordt gegeten. De oudste meisjes dekken om beurten de tafel. Borden zijn er niet. Vaak dient een plat stuk brood als bord. Later verandert dat. Hierover leest u verder onder het kopje 'jongensrefter'.

Voet vermeldt in 1753 over de meisjesrefter: 'In het Quartier der Meysjens, in de Reventer of Eet-zael, ontmoet men nu een konstig Altaar stuk...'. Hij beschrijft het drieluik van Jan Deys dat in 1578 wordt overgebracht van de Barbarakerk naar het weeshuis. De weeshuiskapel, die sinds de Beeldenstorm van 1566 geen altaarstuk meer heeft, wordt wellicht te klein bevonden voor dit monumentale drieluik. Bovendien heeft de kapel dan al zijn functie verloren en gaan de kinderen naar de Barbarakerk in de stad. De refter is een goed alternatief, want alle voorstellingen op dit drieluik hebben de maaltijd als thema: het Laatste Avondmaal, de maaltijd van koning Ahasveros, het Paasmaal, de Mannaregen. Waarom krijgt het weeshuis dit prachtwerk binnen zijn muren?

Deze geschiedenis begint in 1555 als Vrouwe Elisabeth in haar testament de bouw van een sacramentskapel in de Barbarakerk opneemt. Kort voor haar dood op 9 december 1555 geeft ze nogmaals aan hoeveel ze hecht aan de realisatie van deze kapel. Haar wil wordt uitgevoerd door de executeurs. De kapel is gereed in 1556. Bovendien geven de executeurs de Culemborgse schilder Jan Deys opdracht een imposant altaarstuk voor de kapel te maken. Dit drieluik met predellakast is in 1557 gereed. De kapel, die ook wel 'der wesen capelle' wordt genoemd omdat de weeskinderen er elke zondag de mis horen, wordt tijdens de Beeldenstorm van 1566 geheel verwoest. Dit gebeurde met goedkeuring van graaf Floris I van Pallandt. Het Spaanse gezag straft Floris met eeuwige

*Drieluik Jan Deys (1573)
– olieverf op paneel – op
eerste etage van het
museum, 2008. Collectie
Museum Elisabeth
Weeshuis.*

verbanning en verbeurdverklaring van zijn bezit. Floris vlucht in 1568 naar Duitsland. In 1576 wordt de Pacificatie van Gent getekend. Alle bannelingen mogen naar hun geboortegrond terugkeren en worden in hun bezit hersteld. Zo komt graaf Floris in 1577 terug naar Culemborg. In de tussentijd is de wezenkapel herbouwd en hangt er sinds 1573 ook weer een nieuw drieluik, vrijwel exact hetzelfde als het vernietigde drieluik, ook weer geschilderd door Jan Deys. Het is een schenking van het weeshuis aan de kerk. In 1578, een jaar na zijn terugkeer, neemt de graaf de Reformatie al weer ter hand. Op 2 juli moeten de rooms-katholieken de Barbarakerk ontruimen, zo blijkt uit een brief van de graaf aan een vriend. Het sacramentsaltaar komt dan ook vermoedelijk rond die tijd naar het weeshuis, waar het in de meisjesrefter hangt.²

Mogelijk wordt de meisjesrefter rond 1800 opgedeeld in klopgang en huiskamer. Is dit aanleiding het drieluik te verhuizen naar het voorhuis in de jongensvleugel? L. Sillevius geeft in zijn *Gids voor Oudheidkamer voor Culemborg en Omstreken* uit 1928 aan dat het ‘thans de vestibule siert’.

² Beltjes en na hem Bosman geven aan dat het drieluik omstreeks 1586 naar het weeshuis zal zijn gekomen. Dit lijkt mij aan de late kant. Floris keert in 1577 terug en herstelt vrijwel direct na zijn terugkeer het protestantse geloof in de kerken en instellingen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het weeshuis bijna tien jaar wacht met het weghalen van het drieluik, mede gezien de gebeurtenissen in 1566. Verder meent Beltjes dat het monumentale altaar boven het doorgeeffuik hangt. Ik denk dat hij zich vergist, want daarvoor lijkt het drieluik veel te groot.

Ook oud-HBS-studenten herinneren zich de ruime hal met het drieluik. Begin jaren 80 keert het altaarstuk terug naar de meisjesetzaal, de huidige museumtree. Na een grondige restauratie wordt het in 2008 op de eerste etage van het museum geplaatst, verenigd met de predella-deurtjes. Daar is het drieluik sindsdien aan zowel de voor- als de achterzijde te bewonderen.

De keuken (begane grond)

De keuken vormt de schakel tussen de meisjesvleugel en de jongensvleugel. Er zijn bij de bouw twee zogenaamde ‘richtvensters’ of ‘buffethen’ aangebracht. Door deze doorgeefluiken krijgen de kinderen het eten aangereikt in hun refters, die direct aan de keuken grenzen. Voet vermeldt in 1753 dat de vierkante openingen nog steeds aanwezig, ‘dog buiten gebruik zyn’. Hoe we dat laatste moeten interpreteren, is onduidelijk. Wel helder is dat door de aanwezigheid van doorgeefluiken de kinderen aanvankelijk niet in de keuken komen. Te gevaarlijk? Zeker onwenselijk. Want hier zouden de kinderen elkaar dan treffen. En dat was in de in opzet streng gescheiden leefgemeenschappen uiteraard verboden. Later helpen ze wel in de keuken, onder andere met het schillen van de aardappels. Wie te dik schilt, krijgt in plaats van aardappels schillen te eten.

Wat er tussen 1753 en 1947 met de doorgeefluiken gebeurt, valt lastig te achterhalen. Het doorgeefluik van de jongens is op de plattegrond van 1947 een deur geworden. Architect Ausems herstelt dit doorgeefluik in ere. Na de renovatie en nieuwbouw ten behoeve van de huisvesting van de bibliotheek begin jaren’80 wordt het ‘buffeth’ weer dichtgemaakt en plaatst het museum er een vitrine in.

Een deur tussen de keuken en de meisjesrefter is er niet. De huidige deur is van Ausems. De meisjes komen in de keuken via de gemeenschappelijke eetzaal in de jongensvleugel.

Van de jaarlijkse visitatie uit 1643 is een rapport bewaard gebleven. Buitenmoeders (dit zijn de echtgenotes van de protectoren), rentmeester, bouwmeester en de binnenmoeder maken een rondgang door het huis. Aan etenswaar treffen ze aan: vijftig stukken rookvlees in de schoorsteen, acht tongen, een zij spek en een ham in de keuken.

De grote schouw in de keuken biedt behalve aan rookvlees plaats aan een open vuur, waarop wordt gekookt. Pas als er eind negentiende eeuw een plaatijzeren fornuis komt, wordt er ook een aanrecht onder de schouw geplaatst. In 1880 komt er waterleiding in het huis. Vermoedelijk plaatst men dan ook een kraan in de keuken.

De oven onder de schouw komt tevoorschijn tijdens de restauratiewerkzaamheden onder leiding van architect Ausems, en wordt hersteld. Mogelijk wordt er ook brood gebakken in deze oven. Het zal dan gaan om een aanvulling, want sinds het afstoten van het bakhuis in 1840 wordt het brood ingekocht.

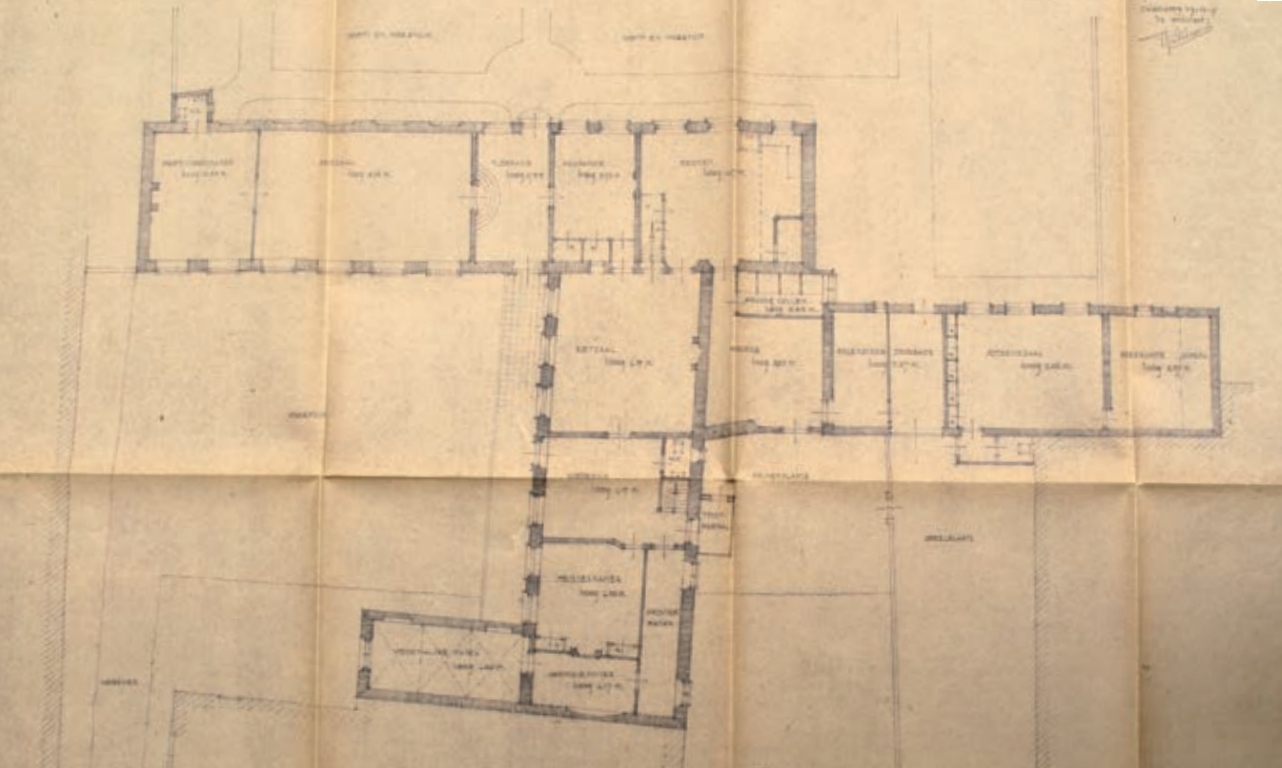
Weeshuiskuken, dertiger jaren. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis.

Een flink rechthoekig raam onder de schouw vervangt Ausems door een rond raam. Aannemelijk is dat er oorspronkelijk helemaal geen raam zat. Verder verwijderd Ausems de zeventiende-eeuwse tegelvloer ten faveure van een zestiende-eeuwse plavuizenvloer, die ervoor in de plaats komt. Beltjes vermeldt ‘curieusheidshalve’ nog dat de ‘twee dienstmaagden’ in de keuken sliepen. Zij hebben ‘in de oude tijd haar legersteden in de keuken’.

Meijskens werck camer of grote zaal, nu spinzaal (tussenetage)

Aan de instelling zijn oorspronkelijk twaalf ‘maagden’ ofwel ‘eerlyke en devote vrouwen-perzonen’ verbonden, die belast zijn met de huishouding, opvoeding en het onderwijs van de meisjes. Het onderwijs in onder andere lezen, schrijven, naaien, spinnen, breien en stikken wordt gegeven in de meisjeswerkkamer of de grote zaal, nu spinzaal genoemd. Vermoedelijk ligt het accent op handwerken. De meisjes worden ook wel

*Plattegrond begane
grond – Theo Ausems,
1947. Collectie Stichting
Elisabeth Weeshuis.*

te werk gesteld bij een baas voor linnennaaien, wolvenen of spelden-
werken (kant). In de eerste helft van de zeventiende eeuw exploiteert
het weeshuis een naaiatelier, dat voor het huis en de markt produceert.
Er worden ‘hoesen’ gebreid, onderbroeken die door een koopman in
Utrecht worden gekocht. Ook in Culemborg worden de onderbroeken
verkocht: de hele familie van de rentmeester loopt in weeshuisonder-
broeken rond en ook burgemeester Hoevenaer is een trouwe klant.

De inventaris vermeldt in 1643 zeven spinnewielen in de meisjeswerk-
kamer. Ook dan is dit al een mooie zaal. Er hangen tien schilderijen,
waaronder twee van vrouwe Elisabeth. Er staan stoelen voor de hele
wezenfamilie en een boekenkastje, en in 1647 wordt de vloer belegd met
de vloertegels die er nog steeds liggen. Het kastje staat nu op de eerste
etage in de vaste presentatie over de weeshuisgeschiedenis.

In de achttiende eeuw staat de spinzaal al voornamelijk leeg, waar-
schijnlijk omdat de meisjes en de jongens gezamenlijk les krijgen in de
jongensvleugel. De protectoren vergaderen in de spinzaal. Er zijn ont-
vangsten en gelegenheden, ook van stad en graafschap. In de tweede
helft van de achttiende eeuw houdt het plaatselijk muziekcollege er uit-
voeringen, wordt de zaal ter beschikking gesteld aan een leesgezelschap
en wordt de ruimte zelfs gebruikt voor boedelopslag van particulieren.

Rond 1800 worden er ramen aangebracht aan de pleinzijde. Deze
muur is oorspronkelijk met opzet blind. Zo kunnen de meisjes niet naar
buiten kijken. Stel je voor dat ze jongens zien! En de jongens kunnen op
hun beurt niet door de ramen naar binnen gluren om een glimp van de
meisjes op te vangen. Als de meisjes er nog in werken, kijken ze door vijf

zandstenen kruisvensters uit op de hof binnen de stadsmuur. Deze vensters worden met de aanleg van de nieuwe schuiframen dichtgemetseld. Ruim anderhalve eeuw later herstelt Ausems de ramen van glasmaker Wouter van Cuyck uit 1560: 'in die wrauwen huysigge op die keldercamer gemaect thien deel ny glaes van Bergoens glas', aldus citeert Beltjes uit het weeshuisarchief. Van der Wielen metselt de ramen aan de pleinzijde conform de oorspronkelijke situatie dicht. Naar voorbeeld van het weeshuis in Hoogstaten brengt hij aan de tuinzijde luiken aan.

De oudheidkamer opent in 1928 zijn deuren in de spinzaal. De nieuw aangebrachte eiken lambrisering creëert een museale sfeer. De huidige museumhal is dan klopgang, die via de bordestrap toegang biedt tot de oudheidkamer. Zo hoeven bezoekers niet door het weeshuis.

Bijzonder is dat de spinzaal met zijn portretten van de graven en gravinnen van Culemborg als een bezienswaardigheid wordt beschouwd, ruim voordat die als oudheidkamer wordt ingericht. Een gastenboekje uit de periode 1876-1932 onderstreept het belang van de portretten. Geïnteresseerden dienen hun bezoek aan de spinzaal aan te vragen bij de protectoren door middel van een briefje. Dit blijkt geen drempel. Bezoekers komen niet alleen uit Culemborg maar uit het hele land, en zelfs van over de grens, zoals uit Antwerpen, Hoogstraten, Boedapest, Berlijn, Bonn, Londen en Parijs. In het boekje komen de namen voor van de BN-ers van toen, zoals Abraham Bredius, de beroemde kunstverzamelaar en -historicus (1878). Herhaaldelijk komt de naam van de families Van Pallandt en Van Lalaing voor. Andere illustere bezoekers zijn jonkheer Beelaerts van Blokland (1884), Hendrik, prins der Nederlanden en hertog van Mecklenburg (1914), leden van de familie Bentinck (1919) en de prins de Ligne, minister van België (1924).

*Oudheidkamer in de
spinzaal, dertiger jaren.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

In 1919 vereert de gevluchte Duitse keizer Wilhelm II het weeshuis eveneens met een bezoek. Maar ook Betje en Pieter Kroon, de gemeentesecretaris uit Brielle en een landmeter uit Pijnacker met zijn vrouw bezoeken de galerij.

De protectorenkamer (tussenetage)

Deze ruimte is in 1800 afgescheiden van de spinzaal. De grote schouw wordt vervangen door een schoorsteenmantel met stucwerk van de Italiaan F.M. Beretta, die ook het overige stucwerk in de kamer verzorgt. In 1887 wordt het plafond omhoog gebracht, waardoor het plafondstucwerk verloren gaat. Mogelijk wordt dan ook een aparte toiletruimte aangebouwd, eerst voorzien van een ton, in de twintigste eeuw van water-closet met spoeling. Ausems verwijderd deze aanbouw.

De protectoren, die eerst in de spinzaal vergaderen en vanaf 1801 dus in een aparte fraai gedecoreerde kamer, vormen een extern college dat namens de wereldlijke en de kerkelijke overheid toezicht houdt op de gang van zaken. Want zo heeft executeur testamentair Melchior van Culemborg het gewild: dat 'de graven van Culemborg tegenwoordig, ende zyne genades nakomelingen, graven ofte gravinnen, etcetera, ende ook den deken van de kerke, met beyde borgemeesteren in der tyt, dezer stad Culemborg, dat zy dir convent en de weeshuyse in haare protexie neemen ende houden willen, om daar eeuwige protectoren ende beschermers af te zyn en blyven'. Aanvankelijk verschijnen zij eens per jaar op het weeshuis om de jaarrekening van de instelling te sluiten.

Protectoren in de protectorenkamer, 1915. V.l.n.r.: G.J. Draaijer (secretaris), A.M.J. Dresselhuijs, A. van Everdingen, D. van Hoytema (voorzitter), J.H. Ummels, C. Laan en P.A. Hoogveld (rentmeester). Collectie Museum Elisabeth Weeshuis.

De wezenopstelling op de eerste etage van het weeshuis in Museum Elisabeth Weeshuis, 2012. Collectie Museum Elisabeth Weeshuis.

Maar zij mogen ook een plaatsvervanger sturen, zoals de graaf doorgaans doet. Vervolgens dienen ze het pand aan een inspectie te onderwerpen en alle personeelsleden te spreken. Tot slot krijgen zij een maaltijd aangeboden, de ‘gracelijke’ maaltijd, een ritueel dat tot op heden bewaard is.

In de eeuwen die volgen houden de protectoren zich bezig met het beheer van het bezit van de instelling, adviseren ze bij toelating van kinderen, controleren de boekhouding, de administratie en de bedrijfsvoering en bemoeien zich met personele aangelegenheden.

In de Tweede Wereldoorlog maakt de Duitse commandant kwartier in de protectorenkamer. Vermoedelijk houdt hij er korte tijd kantoor totdat er voor de Ortskommandantur onderdak wordt gevonden in Everwijnstraat 25, het huis van de familie Bonhof.

De slaapzaal of dormiter met 24 bedden (eerste etage)

Hier staan niet alleen de bedden van de meisjes, maar ook de ‘cellekens’ van hun verzorgsters. Er staat een grote eiken kledingkast, die we er ook nu nog aantreffen. De ramen op deze etage zijn net als die van de spinzaal gemaakt door Wouter van Cuyck in 1560: ‘twintig glaes van Hessen-glaes boven op der vrouwen doermitter, daer die cellekens staen ende daer die bedden leggen’. Net als in de spinzaal worden deze ramen rond 1800 vervangen door grote houten vensters. Ausems brengt de stenen kozijnen in de zestiger jaren terug.

De kinderen gaan ’s winters rond zeven uur naar bed, ’zomers rond achten – de oudsten wat later dan de jongsten. Als het koud is, moeten de kinderen zich wel eerst beneden warmen aan het vuur. De vrouwen en priesters maken later een ronde om te zien of de kinderen goed onder de dekens liggen, ‘op dat de arme kinderen niet en bevriesen nog verstyven, daarvan dat puysten ende sweeringen komen’. Ze controleren dan direct of er iemand bij een ander in bed is gekropen, wat ‘om redenen’ niet is toegestaan.

Het zou goed kunnen dat Culemborg het enige Nederlandse weeshuis is waar de kinderen in de zestiende eeuw een eigen slaapplek hebben. De bedden staan opgesteld in rijen van drie, met een pispot in het midden van elke rij. Als het warmer wordt moeten de kinderen bij het opstaan de bedden en hun kleren aan een uitgebreid onderzoek onderwerpen, om te zien of er geen vlooiën of ‘quade gewormte’ in zitten.

*De kelder na restauratie,
augustus 1963. Collectie
Museum Elisabeth
Weeshuis.*

Mogelijk is de slaapzaal al vanaf de negentiende eeuw als volgt ingedeeld: dienstbodenkamer boven de protectorenkamer, dan de slaapzaal, overloop met trap en de zit-slaapkamer van de weeshuismoeder. Op de overloop met trap komt later een wc, tot slot een naaikamer met afgescheiden badkamer, zonder douche overigens want die is beneden. Deze douche wordt één keer per week gebruikt. Voor de dagelijkse wasbeurt hebben de kinderen wastafels met losse bekkens en een handdoekenrekje met voor ieder kind een eigen handdoek.

De kelder

De prachtig overwelfde kelder in de meisjesvleugel is in 1960 teruggebracht in de oude staat. Hierover had Ausems de leiding onder auspiciën van Monumentenzorg. In 1965 metselt hij de trap aan de tuinzijde. De oorspronkelijke toegang via de refter is later hersteld door Van der Wielen.

In de negentiende en twintigste eeuw kan de kelder niet van binnen uit worden bereikt, maar heeft men alleen via de tuin toegang. Uiteraard wordt de kelder gebruikt voor opslag van voedsel. In 1643 staan er vijf tonnen bier, twee grote vleeskuipen met in totaal zes beesten, een bodem pensvet, dertien potten boter, een kuip met varkensvlees, worsten in een pot, veertien potten room en twee kuipen melk. In de meidagen van 1940 wordt de kelder gebruikt als schuilkelder voor de omwonenden en de weeskinderen. Door een opengebroken kelder-raampje aan de pleinzijde komt men erin.

*Pastorale scène, olieverf
op paneel, anoniem –
18e eeuw. Collectie
Museum Elisabeth
Weeshuis.*

De zolders

De zolder boven de meisjes-/jongensvleugel wordt oorspronkelijk gebruikt voor voedselopslag en mogelijk om er het wasgoed te drogen. In 1673 ligt er 207 mud weit op zolder. Er is voldoende voor verkoop, eigen gebruik en zaaigoed. In de negentiende eeuw ligt er iets van heel andere aard opgeslagen. Nu ja opgeslagen ..., het archief van de graven en gravinnen van Culemborg ligt er naar verluidt uitgestort! Op de tekeningen uit 1947 is helaas geen functie vermeld van de zolder. De kinderen komen er wel, getuige de namen die met potlood op de balken zijn geschreven, zowel in de meisjes- als jongensvleugel.

In 1856 rukt een windhoos het dak van de meisjeszolder. Het wordt meters weggeblazen. De kinderen worden tijdelijk elders opgevangen. Er komt een nieuw dak op: niet het oorspronkelijke puntdak, maar een zadeldak. Dit zadeldak is met de restauratie van omstreeks 1980 weer vervangen door een puntdak. De nok zit nu 6 meter boven de zoldervloer. Ook worden dan de oorspronkelijke schoorstenen teruggerepareerd en de dakkapellen. Van der Wielen doet dit naar voorbeeld van een gobelin uit de napoleontische tijd, waarop Culemborg is afgebeeld. Van het weeshuis is het dak met de dakkapellen net zichtbaar. Voor zover bekend, wordt het gobelin bewaard in het Parijse *Manufacture des Gobelins*.

In 1977 doet museumconservator Peter Schipper een bijzondere vondst op de jongenszolder. Tegen het dakbeschot zit een schilderij getimmerd. Misschien om lekkage tegen te gaan. Tot Schippers verbazing is er een pastorale scène afgebeeld. Nu het schilderij is gerestaureerd, is het opgenomen in de vaste presentatie.

De zolder boven het washuis, dat niet meer bestaat, is in de twintigste eeuw een droogzolder. De zolder boven de boerderij is houtzolder.

De Jongensvleugel (Man Hues)

De priesterkamer (begane grond)

Gaan we de fraaie deur in de jongensvleugel door, dan zouden we 450 jaar geleden de priesterkamer binnenstappen. Deze kamer is voor de twee priesters, die worden aangesteld om de jongens te onderwijzen in de Latijnse taal. Waarschijnlijk is er op zijn minst een klein tochtportaal om winterse kou buiten te houden.

In de aanstelling van de priesters is vermoedelijk de hand zichtbaar van pater jezuïet Hezius, die in 1555 voor een katholieke opleving in Culemborg zorgt. Hij is nauw bij de oprichting van het weeshuis betrok-

Jongensrefter in Heilige Geesthuis te Leiden, 1607. Collectie Regionaal Archief Leiden.

ken geweest. Waar protestanten de bijbel in hun moedertaal kunnen lezen, zijn katholieken aangewezen op de Latijnse Vulgaat – vandaar het belang dat de jezuïeten hechten aan het leren van Latijn. En geen plooi- baarder doelgroep dan weeskinderen, die bij gebrek aan ouders sterk te beïnvloeden zijn.

Na het vertrek van de priesters in 1578 wordt er een schoolmeester aangesteld. Mogelijk woont deze meester in het huis in de voormalige priesterkamer. Zeker is dat niet. In 1643 woont de schoolmeester boven de kapel.

Vermoedelijk wordt de priesterkamer in de negentiende eeuw voor- hal, een grote entree waarin tevens de trap naar de eerste etage is gesitu- eerd.

De refter of eetzaal (begane grond)

Voet meldt: ‘Uit de Keuken pleeg men de Schotels door een vierkante opening, zo wel aen de Meysjens als Jongens toe te reyken...’. Met een lepel scheppen de kinderen hun eten uit de gemeenschappelijke kom. Rond 1650 krijgt ieder kind een eigen tinnen bord. Ook de lepels zijn van tin. Vorken komen er pas in de achttiende eeuw, wanneer vast voed- sel (vooral aardappels) de plaats inneemt van brij en pap. Pas in de negentiende eeuw gaan de kinderen met mes en vork eten.

*Het onderricht der wezen,
olieverf op paneel,
anoniem – 1619. Tweede
uit een reeks van vijf
schilderijen over het
leven in het Alkmaarse
weeshuis. Collectie
Stedelijk Museum
Alkmaar.*

In het Rampjaar 1672 stijgt het aantal kinderen in huis naar 34. Door geldgebrek daalt het tien jaar later naar zestien. Dit kleine aantal ligt stellig ten grondslag aan de beslissing de kinderen voortaan samen te laten eten, maar wel aan aparte tafels. Waar de gemeenschappelijke eetzaal zich in de late zeventiende eeuw bevindt, is niet bekend. Mogelijk is het de jongenseetzaal en wordt de meisjeseetzaal omgebouwd tot werkkamer.

Zeker is dat vanaf de negentiende eeuw de oorspronkelijke jongensrefter dienst doet als eetzaal voor jongens en meisjes. Het doorgeefluik zal dan deur zijn. De meisjes komen via de huiskamer, die in de meisjesvleugel tegen de jongensrefter aan ligt, naar de eetzaal.

De jongensschool (begane grond)

In 1643 wordt melding gemaakt van een kleine jongensschool in het huis, met drie banken, een schoolbord en een kast waarin de jongens hun boeken en papier opbergen. Er liggen twaalf psalmenboeken. Deze jongensschool ligt naast de priesterkamer, achter de kapel. Beltjes geeft aan dat de sporen van de enorme schouw voor het haardvuur dat de school verwarmt nog te zien zijn. Ausems brengt de schouw terug.

De Culemborgse weeskinderen krijgen naar het lijkt tot diep in de zeventiende eeuw gescheiden onderwijs. De schoolmeester heeft de taak de kinderen te leren lezen en schrijven, goede zeden en manieren bij te brengen en vrees voor de Heer in te prenten. Op school zitten alle leeftijden door elkaar. Er is geen klassikaal, maar individueel onderwijs. De leesmethode is nog weinig effectief; het duurt wel drie jaar voordat de kinderen het lezen een beetje onder de knie hebben. Daarna komt pas het schrijven. Voor rekenen is minder aandacht; dat is voor een goed begrip van de bijbel niet essentieel. Religieuze vorming is van groot belang (catechisatie).

Examen wordt een keer per jaar gedaan in aanwezigheid van de protectoren. Jongens met aanleg worden gestimuleerd door te leren. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw volgen de kinderen de lessen gezamenlijk. Waarschijnlijk gebeurt dat in de jongensschool. In 1861 wordt de weeshuisschool opgeheven. De kinderen gaan voortaan naar de stadsschool om de hoek, in de Goilberdingenstraat. Het is een openbare school. De weeshuisschool wordt meisjeskamer, waar de meisjes samen-

*Jongensslaapzaal met
bedjes en wastafel,
dertiger jaren. Collectie
Museum Elisabeth
Weeshuis.*

zijn en spelen, en er zijn twee provisiekamers in gemaakt, waarvan er een grenst aan de kapel.

De slaapzaal of dormiter met 24 bedden (eerste etage)

Hier slapen de jongens. Zij hebben ieder hun eigen bed. Uit de twintigste eeuw is bekend dat, als er een nieuw kind binnenkomt, iedereen een plaatsje opschuift. Voor de kleren van de jongens is er een grote eiken kast, die van vlak voor de opening van het huis in 1560 dateert. Deze kast staat momenteel in de hal van het museum. Beltjes vermoedt dat in het begin ook de twee priesters in de slaapzaal slapen, 'in hun door Hubert Anthonis Struys getimmerde bedsteden'.

Oorspronkelijk neemt de slaapzaal de hele eerste etage in beslag. In de negentiende eeuw is de eerste etage als volgt ingedeeld: slaapzaal – later voorzien van twee fonteintjes, een overloop boven de entree, een ziekenzaal, een alkoof en logeerkamer grenzend aan de meisjesvleugel met een deur naar de overloop op de meisjesverdieping. Mochten de deuren los

zijn, dan kunnen de meisjes en jongens in theorie overlopen naar elkaars etages. Op deze verdieping bevindt zich boven de kapel ook de zit- en slaapkamer van de weeshuisvader.

De Bijgebouwen

In 1950, stelt Beltjes vast, is er van de bijgebouwen die bij het hoofdgebouw horen, zoals het bouwhuis, washuis, bakhuis, turfhuis, de brouwerij en het ziekenhuis, weinig over. Ten noorden van het hoofdgebouw zou ‘nog een laag oud getimmerte’ hebben gestaan, ‘dat voor één der vier eerste genoemde huizen gediend kan hebben’. Maar ook dit houten bouwsel is verdwenen.³

Op een plattegrond naar een kadastraal minuutplan van Culemborg uit 1826 in *De Betuwe – De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (1968) zien we haaks op de boerderij nog een bijgebouw. Het is mogelijk de vervallen schuur die nu nog achter het weeshuis staat aan de wagonweg.

*De boerderij anno 2012.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

Bouwerij of boerderij

Bij de start heeft het weeshuis een eigen boerderij met schuren en stallen. In tegenstelling tot de andere bijgebouwen is deze boerderij behouden gebleven. Oorspronkelijk is het de bedoeling dat het weeshuis zelfverzorgend is. Door een gemengd boerenbedrijf te exploiteren, is er financieel gewin en is het huis minder afhankelijk van leveranciers. De instelling beschikt over uitgestrekte landerijen. Een deel ervan behoort al bij de oprichting aan het weeshuis toe, maar het meeste land is aan het einde van de zestiende eeuw verworven. Er wordt graan verbouwd: weit, gerst, haver. En peulvruchten: bonen en erwten. Bij tekorten wordt er bijgekocht. In 1643 ziet de veestapel er als volgt uit: vier ossen, negen kalveren, vijftien melkkoeien, twee vaarzen, vier merries, een hengst, vier varkens en twaalf kippen. Er zijn drie boerenknechten in vaste dienst. Tijdens de oogst worden dagloners ingehuurd en de weeskinderen helpen mee.

Al sinds 1643 verkoopt het weeshuis regelmatig landerijen. In 1684 valt definitief het doek voor de bouwerij. De voorziening blijkt meer te kosten dan op te leveren. Bovendien zijn er steeds minder kinderen in huis, wat te maken heeft met geldgebrek. In 1682 vinden er nog maar zestien wezen onderdak. Daarvoor hoeft het huis er geen eigen bouwerij op na te houden. Landerijen worden verpacht, de beesten en werktuigen verkocht.

3 Opmerkelijk is dat Beltjes het bouwhuis ofwel de bouwerij als verloren lijkt te beschouwen. Hij neemt de boerderij in ieder geval niet op in zijn relaas.

Op de tekeningen uit 1947 zien we dat er in de boerderij zijn ondergebracht: de kolenschuur direct naast de doorgang, waar de grote openslaande deuren zitten voor aan- en afvoer van tuinopbrengst en -afval. Verder de jongenszaal, waar gymtoestellen van de jongens staan opgesteld, en er is een bergruimte. Op de zolder van de boerderij wordt het hout opgeslagen. De boerderij zelf bestaat nog steeds en hoort bij het gehele weeshuiscomplex.

Brouwerij

De kinderen in het Elisabeth Weeshuis krijgen naast melk of karnemelk scheijn- of scherbier te drinken. Tenminste, wie het lust. Dit bier wordt gebrouwen in een brouwerij op het weeshuisterrein. Het verrijst bij de bouw van het complex zuidwestelijk van de protectorenkamer.

Scheijnbier is zeer dun bier met een laag alcoholpercentage. Het ontstaat door, na de productie van 'echt' bier, de mout een tweede of een derde keer te gebruiken. Het aftreksel wordt op deze manier steeds slapper. Het voordeel van dit scheijnbier is ook dat er geen accijns over wordt geheven. Hierdoor is het voor grote delen van de bevolking betaalbaar. Dat dit van levensbelang is, is evident. Het alternatief is vervuild water. De brouwerij zou in 1685 buiten werking zijn gesteld en in 1800 voor afbraak zijn verkocht.

Bakhuis

In het bakhuis wordt brood gebakken. We weten niet waar dit bakhuis heeft gestaan. Mogelijk was dit ten noorden van het hoofdgebouw. Het bakhuis wordt tot 1840 gebruikt; daarna wordt het brood ingekocht. Om niet te hoeven kiezen tussen een katholieke of protestantse bakker, mogen alle vijftien bakkers van Culemborg om de beurt een maand lang brood leveren. Het sympathieke idee houdt echter geen stand.

*Detail uit de kaart van
Blaeu, 1649. We zien het
weeshuiscomplex met
vrijstaand een klein
gebouw dat de brouwerij
zou kunnen zijn.
Collectie Museum
Elisabeth Weeshuis.*

Achterzijde van het weeshuis in de zestiger jaren. Achter de auto (schuine muur) zit het washuis. Met de nieuwbouw eind jaren zeventig is het washuis verloren gegaan. Eigendom Henk van der Wielen.

Uiteindelijk gaat de opdracht naar de bakker met de laagste prijs. Mogelijk is de oven, waarvan Ausems een aanzet vindt in de keuken en die hij terugrestaureert, voor het bakken van zoetwaren en wat kleinere hoeveelheden brood. Mogelijk dateert deze oven van rond het midden van de negentiende eeuw, wanneer het bakhuis buiten gebruik raakt.

Washuis

Achter de keuken ligt het washuis, tussen weeshuis en boerderij. Ausems tekent het in op zijn plattegrond van 1947. En op een foto van kort voor de verbouwing van begin jaren '80 is het nog te zien. Het ligt achter de schuine muur. Op de zolder van het washuis bevindt zich de droogzolder.

Begin twintigste eeuw worden er in het washuis vier douches aangelegd, een ongekende luxe in die tijd. Want alleen de allerrijksten hebben destijds de beschikking over een douche. Eén keer in de week op zaterdag douchen de kinderen om beurten. Onder toezicht van een van de weesouders natuurlijk, want er mocht eens iets gebeuren met die dure installatie. Maar waarschijnlijk letten de ouders niet altijd goed op. Waar vooral de jongens van profiteren: ze glijden geheel ingezeept over de gladde vloer, hetgeen veel pret geeft. De kinderen komen bij de douches via de keuken.

Ziekenafdeling

De ziekenzaal is op de eerste etage van de jongensvleugel gevestigd na het midden van de negentiende eeuw. Oorspronkelijk is er een heus ziekenhuis aan het weeshuis verbonden. Zieke kinderen worden zo ver mogelijk weggehouden van gezonde weeskinderen. 'Het cleijne

huijsse vant weeshuijs staende vooraen de straet' fungeert als ziekenboeg. Het bevindt zich in de Herenstraat rechts (noordzijde) naast het poortgebouw. In de oorlogsjaren 1672/73 vorderen de Fransen dit huis om er hun eigen zieken en gewonden in onder te brengen. Eind zeventiende eeuw gaat het huisje in de verhuur als woning voor de rector van de Latijnse school. Later wordt het verkocht, net als de bouwerij en brouwerij.

Of het ziekenhuisje veel gebruikt is, valt te betwijfelen. Zo blijkt het in 1643 te zijn verhuurd. Mogelijk worden zieke kinderen dan in het huis in een aparte kamer gelegd. Wel waren kinderen in het weeshuis wat medische zorg betreft in de zeventiende eeuw zeer waarschijnlijk beter af dan leeftijdgenootjes in de stad. Epidemieën, zoals die in steden populaties decimeren, doen zich in het weeshuis niet voor.

De tuin

Wat nu een siertuin is – aangelegd door tuinarchitect Maarten Grasveld – , is jarenlang moestuin. De groenten worden er verbouwd, er staan fruitbomen en snijbloemen. De kinderen werken in de tuin. De jongens pikken er fruit. De oogst aan tuinbonen en andere groente wordt vers gegeten of ingemaakt. Als de HBS in het weeshuis trekt, komen er barakken met leslokalen in de tuin. Momenteel wordt de tuin onderhouden door een groep vrijwilligers en genieten museumbezoekers van deze prachtige verstilte plek achter het weeshuis.

Weeskinderen in de weeshuistuin, twintiger jaren.

Nawoord

De geplande vernieuwing van Museum Elisabeth Weeshuis is de aanleiding voor deze Voetnoot. Samen met het projectteam werkend aan het projectplan, stelde ik mij voor in welk vertrek de kinderen sliepen, waar ze aten, waar ze speelden en leerden. In de nieuwe vaste presentatie gaan de weeskinderen en het huis, waarin ze eeuwenlang woonden, een hoofdrol spelen. Meer weten over het ruimtegebruik en de veranderingen daarin, is meer weten over het leven van de kinderen.

Het onderzoek naar de indeling en het gebruik van de ruimtes in het Elisabeth Weeshuis resulteerde in deze Voetnoot, die ik niet zou hebben kunnen schrijven zonder de hulp van velen. Machiel Bosman, de auteur van het boek *Het weeshuis van Culemborg 1560-1952*, was bereid een eerste concept door te nemen en van kanttekeningen te voorzien. Met zijn goedkeuring en die van de Stichting Elisabeth Weeshuis, waar het auteursrecht van het boek berust, ontleende ik diverse passages aan zijn historische verhandeling over het weeshuis. Daarnaast moest veel informatie door middel van literatuuronderzoek bijeen worden gesprokkeld.

Ook ben ik te rade gegaan bij de architect van de laatste ingrijpende restauratie, Henk van der Wielen. Hij kon mij helderheid verschaffen over ramen, deuren, schouwen en trappen; over hun al dan niet oorspronkelijke plaats en vorm. De oud-secretaris van de HBS Matthijs Sepers en oud-leerling Gerrit van Zeijl wisten mij nog veel te vertellen over hun tijd op school in het weeshuis. Rentmeester van het weeshuis en tuinvrijwilliger Manus van Vuren voorzag mij van informatie over het gebruik van de tuin en raadpleegde enkele weeshuisarchiefstukken.

Het archief van Theo Ausems wordt bewaard in Utrecht bij zijn dochter en diens partner architect André Hoek. André nam de dagboekanteekeningen door van zijn schoonvader, waardoor voor mij inzichtelijk werd wanneer Ausems welke werkzaamheden verrichtte voor het weeshuis. Allen hebben mij zeer geholpen, waarvoor dank.

Voorts ben ik de oud-bewoners dankbaar voor interviews, die zij bereid waren te geven. Zij vulden daarmee de leemtes in informatie in de periode 1925-1952. Naast beeldend vertelde verhalen over plezier en leed, getuigen zij hoe Duitse soldaten en evacués in de oorlog bezit nemen van het pand en hoe er na de bevrijding acht NSB-kinderen worden opgevangen. Dat ik dit hier vermeld en niet in de beschrijvingen van de vertrekken, komt omdat onduidelijk is waar soldaten, evacués en kinderen in het huis precies verbleven.

Voor het mooie voorwoord dat hij schreef, wil ik de voorzitter van de Stichting Museum Elisabeth Weeshuis Hans Saan bedanken. Tot slot ben ik Yvonne Jakobs en Hans Lagers veel dank verschuldigd voor hun aanwijzingen en uitstekende redactiewerk. Nu de beschrijvingen van de weeshuisruimtes dankzij de totstandkoming van deze Voetnoot verder zijn geperfectioneerd, kunnen de zaaltteksten snel en gemakkelijk worden gerealiseerd. Een klein stukje van het nieuwe verhaal is dus al gereed!

NICOLE SPAANS

Literatuur

- Alma, P., (1860) – Gedenkschrift van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg, ter gelegenheid der viering van het driehonderdjarig bestaan, den 28 augustus 1860.
- Beaufort, R.F.E. de, en H. van den Berg (1968) – De Betuwe. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst.
- Beltjes, P., (1950) – Overzicht betreffende de oorspronkelijke opzet en indeling van de gebouwen van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg.
- Boer, B.J.H. de, (1985) – ‘Gekoesterd kroost – Het Elisabeth Weeshuis te Culemborg. Ab Anno MDLX’, in: De drie steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg, 6^e jaargang nr. 2.
- Bosman, M., (2005) – Het weeshuis van Culemborg 1560-1952.
- Ham, J.B. van den, (z.j.) – Notitieboekje in de collectie van Museum Elisabeth Weeshuis (nr. 143).
- Helmus, L.M., (2009) – Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570.
- Jong, O.J. de, (1957) – De Reformatie te Culemborg.
- Sillevis, L., (1928) – Gids voor Oudheidkamer voor Culemborg en Omstreken.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., (1753) – Historische Beschryvinge van Culemborg.

